

УДК 343.9

В.В. Голіна,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
головний науковий співробітник відділу
кримінологічних досліджень
Науково-дослідного інституту вивчення
проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
НАПрН України
[https:// orcid.org 0000-0001-9166-3472](https://orcid.org/0000-0001-9166-3472)

КРИМІНОГЕННІ ФАКТОРИ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СИНГУЛЯРНОСТІ ТА ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ

Анотація. Мета статті передбачала визначення перспективних ліній розвитку криміногенних факторів злочинності в Україні через призму сингулярності та інтерференції. Автор акцентував увагу на кримінологію постмодерну в умовах соціальної сингулярності. Сингулярність розглянута як стан дезорганізації суспільства, детермінаційний мегафактор, що презентує особливі соціально-психологічні, інформаційні, дискурсивні фони криміногенної детермінації, зумовлює криміналізацію суспільства на основі поширення несолідарності. Сформульовано припущення про те, що криміногенність включає в себе і деліктогенність, яка є складовою криміногенних факторів. Виділено хронологію криміногенних факторів та їх складових, що обумовлюють множинність кримінальних та інших правопорушень, різних за природою мотивації, суб'єктності, локалізації та інших особливостей проявів, у трьох видах: криміногенні фактори злочинності довоєнного часу; криміногенні фактори злочинності воєнного часу; криміногенні фактори повоєнного часу. З позицій критики розкрито питання термінологічної коректності змісту поняття «криміногенність». Охарактеризовано чотири аспекти кримінологічного виміру кримінальної реальності в Україні. Привернено увагу на те, що інтерференція у період воєнного стану і на етапі відновлення у повоєнний час здатна викликати драматичні ситуації, підвищити ступінь криміногенності обстановки в країні. Зроблено наголос на тому, що слід розрізняти запобігання, як припустимий ефект використовуваних поточних службових повноважень (наприклад, превенція) і кримінологічне запобігання, як теоретико-прикладний концептуальний напрям завчасного усунення можливостей вчинення злочинів.

Ключові слова: криміногенність, фактор, злочинність, запобігання, превенція, сингулярність, інтерференція, фронтір, кримінальне правопорушення, злочин, детермінація, протидія.

Постановка проблеми. Розвиток криміногенних факторів злочинності в Україні через призму сингулярності та інтерференції, як напрям наукової дискусії, актуалізований трансформаціями, що відбуваються в усіх сферах суспільно-правових відносин. Також тема, заявлена у назві статті, корелюється із положеннями і зобов'язаннями відповідно до Угоди про асоціацію в Розділі III «Свобода, юстиція, безпека» [1]. Наголосимо на тому, що нами злочинність розглядається як сумативна статистична множинність кримінальних правопорушень, реєстраційно розподілених за розділами та їх статтями Кримінального кодексу України. У зв'язку з цим, у відповідних графах обліку, статистик нерідко містяться різні за етіологією, суб'єктами, мотивацією, наслідками тощо злочини і кримінальні проступки (стаття 12 Кримінального кодексу України). Це є кримінально-правова структура злочинності, яка дає певне уявлення про деякі кількісно-якісні показники злочинності. Але така структура мало придатна для виявлення і усунення конкретних детермінаційних складових тих чи інших криміногенних факторів та мотивуючих ними злочинних проявів. Більш плідна кримінологічна структура масиву (чи окремої групи або статті) кримінальних правопорушень, яка дозволяє науково-прикладну варіативність критеріїв їх структуризації. Розроблення таких структур сприятиме конкретизації в емпіричних дослідженнях дійсних, а не узагальнено абстрактних криміногенних факторів та, що важливо, їх складових.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні враховано висновки щодо методологій, поняттєвого апарату, представлених у наукових працях, присвячених детермінації та запобіганню злочинності в Україні, авторів: О. Бандурки, В. Батиргареєвої, В. Голіни, Б. Головкина, В. Дьоміна, А. Закалюка, А. Зелінського, М. Кулика, М. Колодяжного, О. Литвинова, О. Новікова, Ю. Орлова, В. Шакуна, інших. Зважаючи на динамічний характер дослідження криміногенних факторів, їх залежність від об'єктивних ознак суспільно-правових відносин у конкретний момент дійсності, ретельне вивчення розвитку таких факторів з використанням груп спеціально юридичних методів правового дослідження сприятиме розробленню ефективної програми прогнозування запобігання злочинності.

Метою цієї статті є: визначення перспективних ліній розвитку криміногенних факторів злочинності в Україні через призму сингулярності та інтерференції.

Виклад основного матеріалу. Висловимо деякі зауваги стосовно поняття криміногенності факторів у світлі закликів до новітніх дослідницьких підходів у поясненні кримінологічних феноменів: злочинності, теорії детермінації, особи злочинця, запобігання злочинності та ін. Мова йде про кримінологію постмодерну, яка опинилася в умовах соціальної сингулярності. Останнє використано у такому значенні: «...концепція, що презентує знання про

несподівану та незворотну зміну у соціальній структурі та динаміці суспільства, викликану, як правило, технологічними чи культурними інноваціями» [2]. Це потребує, з точки зору прихильників такого погляду, суттєвої зміни її основних парадигм – уявлень про базові на сьогодні поняття та положення науки.

«Ключові постмодерністські характеристики сучасних суспільств, - пише Ю. Орлов, - загалом і українського зокрема, які мають бути покладені в основу переосмислення кримінологічних категорій, формування новітніх теорій детермінації та протидії злочинності...» [3]. І це повинно відбуватися в умовах постмодерністської суспільно-політичної реальності, яка відкидає й такі, властиві попереднім процесам феномени, як усталена ціннісна орієнтація, нормативність, упорядкованість, суспільна організованість, прагнення досягти кінцевої мети тощо, а тому характеризується невизначеністю, хаотичністю, розсосередженням, тобто – сингулярністю. Останню можна описати як соціальний стан дезорганізації, кризи, аномію, втрату суспільної солідарності, рівень якої, за Є. Дюркгеймом, визначає характер багатьох соціальних процесів, у тому числі і злочинності. Остання осмислюється ще з часів А. Кетле, як складне соціальне явище, а не просто статистична множинність злочинів, якою вона, вважаю, і є в дійсності. З певним припущенням, теорія сингулярності – це оновлена, осучаснена теорія аномалії Є. Дюркгейма [4]. Він намагався розробити концепцію справедливої нерівності, як основи органічної (не механічної) солідарності. Отже, соціальна сингулярність – це явище, стан дезорганізації суспільства. Вона виступає у ролі детермінаційного мегафактора, що не породжує специфічних видів злочинності, її факторів, а презентує особливі соціально-психологічні, інформаційні, дискурсивні фони криміногенної детермінації, відтіняючи окремі фактори, більш рельєфно промальовує їх зміст, зумовлює криміналізацію суспільства саме на основі поширення несолідарності (несолідарних станів) [3]. Саме це визначає криміногенність сингулярності, яка може вибухово проявитися у післявоєнний період розвитку України, оскільки трансвоєнне трансформоване суспільство, уражене підвищеним рівнем сингулярності, дуже чутливе до групової інкапсуляції (механічної солідарності), що відтворює фактори створення і діяльності різних злочинних угруповань.

На сьогодні та у перспективі найбільш ймовірні загрози національній безпеці потенційно існують радше у формі негативних, дестабілізуючих наслідків подій, які зачіпають однозначно військово-політичний, економічний, екологічний та людський вимір [5]. На наш погляд, є певні сумніви відносно термінологічної коректності самого змісту поняття «криміногенність». Цей термін вживається з іншими поняттями: *delictum* – неправомірне дія, безчесний, аморальний вчинок, злочин; *felonia* – тяжкий злочин; *malum* – злочин, злодіяння; *militia* – злочинність та ін. [6]. Таким чином, криміногенність – не

тільки те, що породжує злочини, а взагалі те, що має свої наслідком злодіяння, проступки, делікти. Тобто, припускаємо, що криміногенність включає в себе і деліктогенність, яка є складовою криміногенних факторів. Відомо, що значна частина деліктів породжують злочини (наприклад, у сфері безпеки дорожнього руху). Масовий прояв деліктності засвідчує про високий рівень криміногенності суспільства.

Уява про злочинність не як про щось системне, органічне і дещо навіть містичне явище, яким вона в дійсності не є, а про узагальнену статистичну множинність кримінальних правопорушень, дають підставу стверджувати, що майже усі їх прояви обумовлені комбінаторно-векторним характером криміногенних факторів – цих провокуючих, сприяючих джерел, причин і умов кримінальної протиправності. Теорія детермінації злочинності, класифікація детермінантів злочинних проявів, основні детермінанти злочинності в українському суспільстві достатньо описані і викладені у кримінологічній літературі І. Даньшиним, А. Зелінським, В. Дрьоміним, О. Костенко, О. Литвиновим, Ю. Орловим, В. Шакуном та багатьма іншими.

Хронологію існуючих і прийдешніх криміногенних факторів та їх складових, що обумовлюють множинність кримінальних та інших правопорушень, різних за природою мотивації, суб'єктності, локалізації та інших особливостей проявів, можна узагальнити у трьох видах: криміногенні фактори злочинності довоєнного часу; криміногенні фактори злочинності воєнного часу; криміногенні фактори повоєнного часу.

Варто зупинитися на деяких аспектах проблеми детермінації криміногенно-правової протиправності. Кримінологічний вимір кримінальної реальності в Україні свідчить про наступне.

По-перше, злочинність в Україні на сьогодні не обумовлена необхідними для виживання та існування фізичними і, подекуди, матеріальними потребами. Отже, певна частина кримінальних правопорушень має інший мотиваційний характер, що треба виявляти і враховувати у запобіжній діяльності.

По-друге, значна частина щорічно зареєстрованої (облікованої злочинності), за виключенням професійної, рецидивної, організованої її складової, обумовлюється криміногенними факторами буденного походження. Це, можливо і спірно, домінує визначення поняття злочинності, яке надається відомими вітчизняними кримінологами: А. Закалюк (злочинність – це кримінальна активність людей), О. Костенко (злочинність – найнебезпечніші прояви свавілля людини, що порушує закони Природи), В. Дрьомін (злочинність – поширена соціальна кримінальна практика) та ін. Подібні погляди висловлювалися не вперше.

На думку, наприклад, М. Готтфредсона і Т. Герші, переважна більшість злочинів характеризується простотою, наближеністю правопорушника до цілі

та невдачею в досягненні бажаної мети. Складно кримінальні діяння є настільки рідкісними, що не можуть поставати відповідною основою для теорії та для практики боротьби зі злочинами [7].

По-третє, «кримінальна активність частини суспільства», «соціально-кримінальна практика», «кримінальне свавілля й ілюзії» та ін. можливе за умови, яким би не був супротив, двох рушійних сил:

1) кримінально мотивованого ендогенними та/або екзогенними чинниками/ факторами суб'єкта;

2) наявних чи шуканих, нерідко штучно створених умов, матеріальних проявів криміногенних факторів, які і використовуються злочинцями.

Таке твердження є своєрідною інтерпретацією кримінологічної теорії «звичайних дій» (А. Коен, М. Фелсон): кримінально мотивований індивід; слухна мета; відсутність належної охорони (нагляду, обережності, обачності тощо) [8].

Таким чином, криміногенні фактори мов би виконують подвійну роль: нерідко формують кримінальну мотивацію, але завжди сприяють її реалізації. Цим ми прагнемо, з одного боку, підкреслити, що для потреб практики запобігання злочинності недоцільно заглиблюватися у поточні філософські теорії, детермінації, а з іншого – слід обережно використовувати їх окремі положення і висновки.

По-четверте, при певних регулятивних недоліках суспільних відносин у післявоєнний період розвитку України та інших негативних наслідків війни прогностично може відбутися, за нашим висловом, інтерференція (у значенні: «взаємодія двох або кількох одночасно чи послідовно діючих процесів, у результаті якої в них відбуваються суттєві зміни (послаблення, пригнічення)» [9] криміногенних факторів традиційного, воєнного і повоєнного часу та походження. Така інтерференція здатна викликати драматичні ситуації підвищити ступінь криміногенності обстановки в країні, на що наполегливо звертається увага у наукових публікаціях Ю. Орлова.

Традиційні воєнні та післявоєнні детермінаційні криміногенні фактори сучасних та прогнозовано майбутніх злочинних проявів достатньо виявлені/ описані у кримінологічних дослідженнях. Вони знаходять свою інтерпретацію у наукових працях, нормативно-правових актах, кримінологічних концепціях, практиці запобігання злочинності та окремим її різновидам, класифікованим за кримінологічними критеріями, наприклад: корисливо-насильницька, економічна, прикордонна, фронтрна злочинність; кримінальний радикалізм; поствійськова злочинність; злочинність на ґрунті ненависті; злочинність в сфері сімейних відносин, домашнє насильство та ін.

Звернемося лише до деяких питань теорії і практики кримінологічного запобігання злочинності в Україні, у тому числі у післявоєнний період, беручи

до уваги положення, викладення вище. Завдання, якщо відверто, складне і не посилене для остаточного вирішення. Тим більш, що перевіреного часом і критичною оцінкою досвіду реалізації, хоча б однієї стратегії запобігання злочинності та її окремим проявам / різновидам – за різними пояснювальними причинами, - не набуто за 30 років незалежності України. Тим більш, історично такого досвіду саме запобігання прогнозованої злочинності в післявоєнний період, наприклад, після Другої світової війни, коли кримінології як сформованої науки в Україні не було.

Звертаючись до даної проблеми, має місце проблема розуміння сутності поняття власне кримінологічного запобігання та його запобіжних напрямів, заходів, маскульних можливостей, вимог до результатів впровадження та ін. Це супроводжується «ритуальним тупцюванням» навколо термінів означеної діяльності щодо глобального, регіонального і локального недопущення / зменшення злочинних проявів, а, отже, і злочинності зокрема; профілактика, протидія попередження запобігання та деякі інші.

Часто в наукових публікаціях, підручниках, статтях цими термінами, як синонімами, визначається реакція держави на злочинність, або один з них доволіно навантажується різноманітними заходами чи використовується для узагальнення широкого діапазону заходів держави щодо протистояння злочинності, як-от: запобігання (профілактика) кримінальним правопорушенням, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень (оперативно-розшуковий і слідчий напрями), кримінально-судова практика, загально-соціальні заходи та ін. [3].

Так, за визначенням О. Литвинова, протидія злочинності є особливий, інтерпретований, багаторівневий об'єкт соціального управління у вигляді системи різноманітних заходів, спрямованих на пошук шляхів, засобів та інших можливостей ефективного впливу на злочинність із метою зниження їх інтенсивності процесів детермінації злочинності на всіх рівнях і нейтралізації дії її причин та умов для обмеження кількості злочинних проявів до мінімального рівня [10]. У подальших публікаціях автор пояснює, що протидія злочинності, як теорія і практика реакції держави і суспільства, є низкою «конструктивних елементів, а саме: запобігання злочинності (випереджаюча протидія, котра здійснюється на загально-соціальному та спеціально-кримінологічному рівнях), запобігання, спрямоване на припинення кримінальних правопорушень на стадіях формування умислу, підготування та замаху), посткримінальна протидія, тобто перешкоджання подальшій злочинній діяльності осіб, що вже вчинили кримінальні правопорушення), протидія злочинності шляхом відвернення і припинення злочинних проявів [3].

Майже аналогічна позиція стосовно запобігання та протидії злочинності викладається у Плані заходів, спрямованих на виконання Указу Президента

України від 11 травня 2023 року № 273/2023 «Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки», відповідно до якого одним з інших стратегічних напрямів є впровадження проєктивної моделі протидії злочинності – основний фокус по запобіганню злочинам [11].

У пункті 2.1 цього документу наголошується на запровадженні стратегічного планування у сфері *кримінальної політики* (підкреслено автором), що визначатиме міжгалузеві, галузеві та інституційні заходи протидії злочинності, забезпечення захисту особи, суспільства і держави від можливих посягань із додержанням принципів верховенства права та за захисту прав людини; внесення змін до Кримінального кодексу України щодо: системи ефективних типологізованих комплексів кримінально-правових засобів, які повинні застосовувати залежно від видів кримінальних правопорушень та особливостей осіб, що їх учиняють; системи кримінально-правових засобів, котрі включають покарання, пробацію, судимість, засоби безпеки, реституцію і компенсацію майна, кримінально-правові засоби щодо юридичної особи; розроблення та надання до Верховної Ради України законопроєкту, яким запроваджується система стратегічного планування у сфері державної кримінальної політики на основі відповідних стратегічних документів; установлюються повноваження КМУ щодо розроблення, затвердження та впровадження концепції кримінальної політики, розроблення, затвердження та впровадження *національного плану запобігання (превенції) злочинності з урахуванням мети поступової адаптації законодавства України до права ЄС* (2.1.3 плану – підкреслено автором); розроблення проєкту концепції кримінальної політики на середньостроковий період (протягом шести місяців після прийняття закону, яким затверджено систему стратегічного планування у сфері державної кримінальної політики та ін. (2.1.4 Плану) [11].

Навіть побіжне ознайомлення з Планом виявляє не тільки еkleктичну фрагментарність, так звані романтичні наміри концепції запобігання і протидії злочинності, але й свідчить про те, що його розробники не розрізняють кримінально-правову і кримінологічну політику.

Якщо перша визначає основні напрями кримінально-правового впливу на злочинні прояви (загроза покаранням та інші несприятливі наслідки), то друга – запроваджує методологічні засади і шляхи здійснення інтегрованого впливу заходів і засобів на криміногенні фактори (існуючі, відомі і прогнозовані) з метою запобігти їх злочинно породжуючу здатність, усунути чи зменшити їх криміногенний потенціал як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях.

Висновки. Реалізація саме кримінологічної політики запобігання злочинним проявам відбувається не в межах косметичної модернізації правоохорон-

них органів, а за допомогою різноманітних, винахідливих, нетрадиційних способів – правових, економічних, ідеологічних, організаційних, технічних, інформаційних, етичних релігійних та ін. От чому слід розрізняти запобігання злочинності та її проявам як кримінологічну проблему і протидію злочинності як проблему силової, репресивної поточної галузевої компетентної діяльності правоохоронних органів, прокуратури, суду, кримінально-виконавчої системи, пробації, громадських організацій, що радикально не впливають і не призначені за сучасним своїм статусом впливати на детермінаційні криміногенні фактори, криміногенний потенціал суспільства, криміногенні ситуації, сценарії, криміногенного обставини в регіоні, місті, країні. Це – прерогатива держави, її кримінологічної політики, про що ми неодноразово писали і нагадували. У цьому напрямі – протидія не має ідеології, ідеологічної основи, чіткої орієнтації. Зазначені органи лише «відбивають» злочинний тиск, що веде до службової перевантаженості, порушення процесуальних строків, недотримання прав і свобод людини, переповнення місць позбавлення волі, латентність, фальсифікація та ін. Отже, слід розрізняти запобігання, як припустимий ефект використовуваних поточних службових повноважень (наприклад, превенція) і кримінологічне запобігання як теоретико-прикладний концептуальний напрям завчасного усунення можливостей вчинення злочинів.

Література

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text ;
2. Утюж І., Коноваленко О. Екзистенційні смисли соціальної сингулярності. *Humanities Studies*. 2024. №20. <https://doi.org/10.32782/hst-2024-20-97-15> ;
3. Кримінологія (Загальна частина) : навч. посіб. [І. О. Бандурка, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. В. Орлова ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2025;
4. Дюркгейм Е. Про розподіл суспільної праці (Етюд про організацію вищих суспільств). Одеса, 1900. С. 302;
5. Мозоль С. Кримінологічна безпека в Україні: монографія. Харків, Константа. 2018. С. 178;
6. Хоміцька З. Словник юридичних висловів. Харків, Право. 2007. С. 245, 247, 253;
7. М. Готтфредсон, і Т. Герші. Загальна теорія злочину, пер.з англ. Харків, 2000. С. 143;
8. Голина В.В. Деякі питання запобігання криміногенним викликам у трансвоєнному соціумі України (теоретико-прогностичний аспект). Частина 1. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Редкол.: В. С. Батиргарєєва (голов. ред.) та ін. (Харків: Право. 2025). Вип. 49. 26-36. DOI: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-2620> ;
9. Інтенференція. О. Б. Ткаченко, Н. М. Феценко, С. О. Плахотнюк. Енциклопедія Сучасної України. Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URL: <https://esu.com.ua/article-12422> ;
10. Литвинов О. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Харків, 2008. С. 54 ;
11. Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 «Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>

CRIMINOGENIC FACTORS OF CRIME IN UKRAINE THROUGH THE PRISM OF SINGULARITY AND INTERFERENCE

V. Golina

Abstract. The purpose of the article was to determine the promising lines of development of criminogenic factors of crime in Ukraine through the prism of singularity and interference. The author focused on postmodern criminology in the context of social singularity. Singularity is considered a state of disorganization of society, a determining megafactor that presents special socio-psychological, informational, and discursive backgrounds for criminogenic determination, causing the criminalization of society based on the spread of dissolidarity. The assumption is formulated that criminogenicity also includes delinquency, which is a component of criminogenic factors. The chronology of criminogenic factors and their components that determine the multiplicity of criminal and other offenses, different in the nature of motivation, subjectivity, localization, and other features of manifestations, in three types is highlighted: criminogenic factors of pre-war crime; criminogenic factors of wartime crime; criminogenic factors of the post-war period. From the standpoint of criticism, the issue of the terminological correctness of the content of the concept of "criminogenicity" is revealed. Four aspects of the criminological dimension of criminal reality in Ukraine are characterized. Attention is drawn to the fact that interference during martial law and the post-war recovery phase can lead to dramatic situations and increase the level of criminality in the country. It is emphasized that it is necessary to distinguish between prevention as a permissible effect of the current official powers used (for example, prevention) and criminological prevention as a theoretical and applied conceptual direction of early elimination of opportunities for committing crimes.

Keywords: criminogenicity, factor, crime, prevention, singularity, interference, frontier, criminal offense, crime, determination, counteraction.